

TANULMÁNYI ÖSZTÖNDÍJAK ETNIKAI ÉS SZOCIÁLIS ALAPON

JELENLEG HA EGY NEHÉZ SORSÚ GYERMEK tanulmányai támogatásához ösztöndíjat szeretne, és nem cigány, akkor nincs sok lehetősége, egyetlen állami ösztöndíjra pályázhat. Ha cigány, akkor kettő közül választhat. Van-e azonban értelme annak, hogy külön ösztöndíj létezzen kizárólag romák számára? Valóban elérhetőek-e az ösztöndíjak azok számára, akiknek azokat kiírták? És a meglévő ösztöndíjakkal vajon érdemben lehet-e támogatni az ösztöndíjasok tanulmányait?

Miért kell ösztöndíj?

A magyarországi roma kisebbség a magyar társadalom egyik leginkább kirekesztett csoportja, amelyet egyszerre sújtanak szociális hátrányok (alacsony iskolai végzettség, gyenge munkaerőpiaci pozíció, a nem romákétól lényegesen rosszabb jövedelmi és lakáshelyzet) és etnikai alapú előítéletek. Miközben a romák társadalmi, gazdasági integrációja az egész magyar társadalom érdeke, a rendszerváltást követő leszakadásuk megállítása érdekében kevés eredményes intézkedés született (ÁSz 2008). A társadalmi mobilitás egyik legfontosabb csatornájaként számon tartott oktatás terén sem sikerült hatékonyan csökkenteni hátrányaikat. Annak ellenére, hogy az utóbbi huszonöt évben a romák iskolázottsági mutatói javultak, a romák és nem romák közötti iskolázottsági olló lényegében változatlan maradt: miközben a roma gyerekek körében is általánossá vált az általános iskola elvégzése, a többségi társadalomból származó gyerekek egyre nagyobb arányban szerzik meg az érettségit, illetve nyernek felvételt egyetemre, főiskolára (Kemény, Havas & Liskó 2002). Létjogosultságuk van tehát az olyan programoknak, amelyek a roma gyerekek iskolai teljesítményének növekedését, illetve a romák sikeresebb iskolai mobilitását célozzák. Az általunk elemzett két ösztöndíjprogram, a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány (MCKA), (illetve később a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány) Roma tanulmányi ösztöndíja, és a Tempus Közalapítvány által kezelt Útravaló ösztöndíj is alapvetően az iskolai mobilitást kívánja támogatni. De míg az előbbi etnikai alapon ítélik oda, az utóbbi célcsoportját etnikai hovatartozástól függetlenül, a hátrányos, illetve halmozottan hátrányos helyzetű tanulók alkotják.

A roma gyerekek hátrányai etnikai hovatartozásukból, és többnyire, bár nem minden esetben, szociális helyzetükből adódnak. Elvileg tehát létjogosultsága lehet mind az etnikai alapú, mind a szociális alapú programnak. Az előbbi esetben akkor tekinthető sikeresnek bármilyen ösztöndíjprogram, ha az a tanulók etnikai

hovatartozásából származó hátrányok számottevő csökkenését eredményezné. Ha a roma gyerekeket a programnak köszönhetően származásuk miatt nem érné hátrányos megkülönböztetés (aminek számos formáját ismerjük a közelmúlt magyar közoktatási gyakorlatából, kezdve a szegregált osztályokban történő oktatásuktól a speciális iskolákba történő irányításig). Ha csökkenne azon atrocitások gyakorisága, amelyek romaságuk miatt érik őket a gyermekközösségekben, ha az iskolák értékként kezelnék a roma kultúrát, és általában nyitottabbá válnának a másság iránt. Mindezek következtében a roma gyerekek számára (is) etnikai hovatartozásuk, identitásuk pozitív összetevőjévé válna, növekedne önbecsülésük és önértékelésük, és ezek következtében javulna az iskolai teljesítményük.

A szociális alapon nyújtott ösztöndíjak akkor tekinthetők sikeresnek, ha hozzájárulnak a hátrányos helyzetből adódó nehézségek csökkentéséhez, vagyis ha az iskola elérhetővé tenné a hátrányos helyzetű diákok számára mindazt, amit egy jó körülmények között, kiegyensúlyozott családi környezetben felnövekvő gyermek otthon megkap: segítséget a tanulásban, a házi feladatok elkészítésében, információkat a továbbtanulásról, felvételikről, a különböző iskolatípusok elvégzésével elérhető pályákról, ösztöndíjat a tanulásra, annak az ismeretnek az átadását, hogy a tudásnak, az iskolai eredménynek milyen meghatározó jelentősége van az egyén későbbi életminőségére. És nem utolsósorban biztatásra is szüksége van a gyerekeknek, valamint olyan bizalmon alapuló légkörre, amely elősegíti iskolai és személyes problémáinak a megbeszélését.

A vizsgálat célja és módszere

Tanulmányunk annak a kutatásnak az eredményein alapul, amelyet a Társadalomkutatási Intézet (TÁRKI) Zrt. végzett¹ a Szociális és Munkaügyi Minisztérium megbízásából 2007 tavaszán az írásunk elején említett ösztöndíjakban részesülő diákok körében.² Több szakaszból álló kutatásunk egyik fő kérdése az volt, hogy a két ösztöndíjprogram mennyiben képes elérni célcsoportját, illetve, hogy a célcsoportok között mekkora az átfedés. Másik fő kérdésünk a programok hatékonyságára vonatkozott. Azt kívántuk megvizsgálni, hogy mennyiben képesek az ösztöndíjban részesülők motiválására, iskolai mobilitásuk elősegítésére.

A kutatás központi eleme a két ösztöndíj-típus valamelyikével (az utóbbi években) támogatott 871 általános és középiskolás diák és szüleik körében végzett kérdőíves adatfelvétel volt,³ melyet a diákok egy részének településén és iskoláiban végzett

1 A kutatás vezetője Sik Endre volt, a koordinációval kapcsolatos rendkívül sok energiát, kitartást és szakmai kompetenciát igénylő feladatokat Bernát Anikó végezte. Ezúton is köszönjük a mindig szolidáris együttműködésüket.

2 A továbbiakban a cigány tanulók számára kiírt ösztöndíjat „Roma ösztöndíjként” vagy esetenként „Cigány ösztöndíjként” nevezzük, mivel az ösztöndíjnak nincs pontos, mindenki által egységesen használt neve. A Tempus Közalapítvány által kezelt ösztöndíjban részesültekre mint „Útravaló ösztöndíjasokra” hivatkozunk.

3 A kérdőíves kutatás személyes kérdezzel történt, azaz a kérdezőbiztosok otthonukban keresték fel azokat az ösztöndíjasokat, akik válaszlevélben kinyilvánították a kutatásban való részvételük szándékát. A kér-

interjú háttérkutatással egészítettük ki. Mindezt kiegészítette egy olyan elemzés, amely 30, jelenleg a felsőoktatásban tanuló korábbi Roma ösztöndíjossal készült mélyinterjú alapult, és azt vizsgálta, hogy ezek a fiatalok milyen életutakat jártak be, milyen tényezők gyakoroltak hatást iskolai pályafutásukra, és hogy ezek közül az ösztöndíjnak milyen szerepe volt.

A két ösztöndíj. Célok, célcsoportok, támogatás-filozófia, esz- közök

A Magyarországi Cigányokért Közalapítvány (MCKA)⁴ tanulmányi ösztöndíj pályázata a magyar állampolgárságú *cigány* tanulók részére szól. Célja a roma gyerekek iskolai tanulmányainak támogatása. Általános iskolai tanulók, középfokú oktatásban valamint felsőfokú oktatásban tanuló nappali, levelező, esti tagozatos és távoktatásban tanuló hallgatók részesülhetnek az ösztöndíjban. A Roma ösztöndíj kimondottan etnikai alapon céloz, ugyanakkor folyósításának előfeltétele egy meghatározott, de nem különösebben kiemelkedő tanulmányi átlageredmény felmutatása.⁵ Ösztöndíjat a korábbi években az kaphatott, akinek valamely helyi vagy megyei kisebbségi szervezet igazolta romaságát. A 2005/2006. tanév első félévében 23598 ösztöndíjat ítelt meg a programot akkor kezelő Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány (MNEKK).⁶

A 2005 szeptemberében a kormány által elindított Útravaló Ösztöndíjprogram⁷ célja az, hogy elsősorban a mélyszegénységben élő, tartósan munkanélküli és gazdaságilag versenyképtelen társadalmi rétegek gyermekei számára nyújtson anyagi és – mentortanári rendszerén keresztül – szakmai támogatást. Az Útravaló ösztöndíjat 7. és 8. osztályos általános iskolai illetve középiskolai tanulók pályázhaták tanulmányi teljesítményüktől függetlenül. A mentortanár figyelemmel kíséri, segíti a mentorált tanulmányait, tanácsokkal látja el a továbbtanulással kapcsolatban. Személyes pedagógiai odafigyelés hivatott segíteni a hátrányos helyzetű gye-

dőví két részből állt. A kérdések nagyobbik részére maguk a diákok válaszoltak (iskolai pályafutás, az iskolával kapcsolatos egyéb kérdések, továbbtanulási tervek és az ösztöndíj megítélése), kisebbik részére pedig valamelyik szülő, esetleg nagyszülő (a család és a háztartás anyagi helyzete, életkörülményei). A mintavétel – a Tempus Közalapítvány szabta korlátok miatt – nem lehetett teljes mértékben véletlenszerű, mivel az összes ösztöndíjas adatbázisából (az elsődleges mintavételi keretből) vett 2500–2500 fős minta tagjainak kiküldött felkérőlevélre pozitívan válaszolókat, azaz a kutatásba önként jelentkező diákokat kereshettük csak fel. Közülük alakítottuk ki a végső, mintegy 400–400 fős mintát. A többlépcsős és torzításokat is tartalmazó mintavételi folyamatból fakadó eltéréseket súlyozással korrigáltuk.

4 A Roma ösztöndíj folyósítását 2005-től a Magyar Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány (MNEKK) vette át.

5 Általános iskolásoknak 3,5, középiskolásoknak 3,0 tanulmányi átlag.

6 A Roma ösztöndíj elnyerésének feltételein a vizsgálatunkat követően módosítottak. A változtatásokra a tanulmány későbbi részében még kitérünk.

7 Az Útravaló négy elemből álló program. Három („Út a középiskolába”, „Út az érettségihez”, „Út a szakmához”) kifejezetten a hátrányos helyzetűek esélyegyenlőségét hivatott előmozdítani. A negyedik („Út a tudományhoz”) a természettudományok, a műszaki tudományok és a matematika területén kiemelkedő diákok tehetséggondozását támogatja.

rekeket abban, hogy megkaphassák azt a nem anyagi jellegű támogatást, melyet alacsony iskolázottságú szüleik nem tudnak biztosítani. A Tempus Közalapítvány által rendelkezésünkre bocsátott adatbázis szerint az Útravaló ösztöndíjprogramban a 2005/2006. tanévben 18757 gyermek vett részt.

A két ösztöndíjra egyidejűleg nem lehet pályázni.

A két ösztöndíj-típus közötti fő támogatásfilozófiai különbség a célcsoport meghatározásán túl az iskolai sikeresség, eredményesség növelésének vélt útjában jelezhető meg: míg a roma ösztöndíjak kizárólag a diákokat támogatják, az Útravaló ösztöndíj mentortanárokat is finanszíroz. A Roma ösztöndíjak a gyermeket motiválják a jobb iskolai teljesítményre: jobb tanulmányi eredménnyel nagyobb támogatási összeg érhető el, és a nagyon kiválókat kiemelkedő ösztöndíjjal díjazják. Az Útravaló program viszont a mentortanárt motiválja: a gyermek iskolai eredményeinek javulásáért őt díjazják anyagilag, a tanuló ösztöndíjának összege független az iskolai teljesítményétől. E két gyakorlatot figyelembe véve alapvető különbséget tapinthatunk ki az ösztöndíjak feltételezett hatásmechanizmusával kapcsolatban: a Roma ösztöndíj azon a feltételezésen alapul, hogy kizárólag a gyermekek múlik, hogy hogyan tanul és anyagi motivációval – egyéb segítség nélkül – javítható az iskolai teljesítménye. Ezzel szemben az Útravaló program mögött az a feltételezés húzódik meg, hogy az iskolai sikeresség nem kizárólag, sőt talán nem is elsősorban a gyermek akaratán, hanem a tanári, iskolai környezeten múlik, és a tanárok motiválása révén lehet eredményeket elérni.

Támogatottak

Lehetséges átfedések

Kutatásunk egyik alapkérdése az volt, hogy mekkora az elvi átfedés a két ösztöndíj célcsoportja között, vagyis mekkora az Útravaló ösztöndíjasok körében a roma identitású fiatal, és mekkora a Roma ösztöndíjasok körében a hátrányos helyzetű gyermek.

1. táblázat: Az Útravaló és Roma ösztöndíjasok megoszlása etnikai identitás szerint (%)

	Útravaló ösztöndíjasok	Roma ösztöndíjasok
Roma ^a	48	87
Nem roma (magyar vagy egyéb) ^b	52	13
Összesen	100	100

a Ide soroltuk azokat, akik magyar cigánynak vagy romungrónak, oláh cigánynak, beásnak, általánosságban cigánynak, vagy vegyes identitásúnak vallották magukat.

b Ide soroltuk azokat, akik magyarnak, vagy a cigányok bármely alcsoportján kívül bármely más nemzetiségűnek vallotta magát.

Egyértelmű, hogy az Útravaló ösztöndíjasok körében is meghatározó a roma identitású gyermekek aránya, hiszen a hátrányos helyzet alapján megítélt ösztöndíj támogatottjainak közel fele romának/cigánynak vallja magát. Említésre méltó, hogy

a Roma ösztöndíjasok nem elhanyagolható hányada (14 százaléka) olyan gyermek, aki – noha az ösztöndíj igénylésének feltétele a roma önazonosság – (a kérdőíves situációban) nem gondolta magáról, hogy roma.

A 2. tábla mutatja a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek országos, a roma gyerek népességen belüli becsült arányát, illetve a két ösztöndíjas népességen belüli arányát.

2. táblázat: A hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek aránya a két ösztöndíjas népességben valamint a teljes és a roma népességen belüli becsült arányokhoz viszonyítva (%)

	Roma ösztöndíjas	Roma iskoláskorú népesség ^a	Útravaló ösztöndíjasok	Teljes iskoláskorú népesség
Hátrányos helyzetű	74	>80	75	38
Halmozottan hátrányos helyzetű	40	~ 66-75	22	17-19

a Mivel a gyermekek etnikai hovatartozásáról sem az iskolák, sem más szervek nem gyűjthetnek adatokat, kutatási adatok alapján készült becslésekkel éltünk a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek roma gyerek népességen belüli arányára vonatkozóan. A fenti becsléseket Kertesi Gábor bocsátotta rendelkezésünkre, aki *Kemény & Janky & Lengyel 2003.* évi országos roma kutatására alapozva adta meg becslését. Ezúton is köszönjük neki, hogy számításait megosztotta velünk.

A Roma ösztöndíjasok általánosságban hátrányosabb helyzetűek, mint az Útravaló programban résztvevő társaik. A Roma ösztöndíj tehát nagyobb arányban tudja elérni az igazán rászoruló gyerekeket, mint a halmozottan hátrányos helyzetűek támogatását céljával kitűző Útravaló ösztöndíj. Az Útravaló ösztöndíj kevéssé – az országos arányokat alig elérően – képes a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekeket felkarolni, vagyis azokat, akik leginkább rászorulnak arra, hogy az anyagi támogatás mellett mentori segítséget is kapjanak. Ők azok, akiknek családja nem csupán szegény, de híján van annak a lehetőségnek, hogy a gyermeket az iskolai tanulmányai során támogassa, lévén, hogy egyik szülőnek sincs az általános iskolánál magasabb végzettsége. Ebből a szempontból a Roma ösztöndíj hatékonyabb.⁸

Az igazán kirekesztett, többszörös hátrányt elszenvedő gyerekeket, azokat akik egyszerre romák és halmozottan hátrányos helyzetűek, a jelenlegi ösztöndíj-rendszer csupán kis hatékonysággal tudja elérni. Míg a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekeknek a roma gyermek népességen belüli aránya a becslések szerint kétharmad-háromnegyed, addig a Roma ösztöndíjasok körében 40 százalék a roma identitású, az Útravalósok körében pedig még kevesebb (35 százalék).

A fejezet elején feltett kérdésre válaszolva elmondhatjuk, hogy egymást nagymértékben átfedő gyerek-népességet ér el a két ösztöndíj. Az Útravalósok közel fele romának vallja magát, ami becslések szerint országos szinten is nagyjából megfelel a hátrányos helyzetű gyerekek etnikai összetételének. A Roma ösztöndíjasok összességükben ugyanakkor hátrányosabb helyzetűek, mint az Útravalósok.

⁸ A két ösztöndíjas népesség jövedelmi helyzetét összehasonlítva is hasonló eredményre jutottunk. Míg a Roma ösztöndíjasok 70 százaléka él mélyszegénységben, vagyis olyan háztartásban, ahol az egy főre jutó jövedelem nem éri el az aktuális öregségi nyugdíjminimum összegét, addig az Útravaló ösztöndíjasok körében ez az arány „csak” 55 százalék.

Iskolatípus szerinti és területi eltérések

Az ösztöndíjakat kezelő közalapítványok adatai alapján a Roma ösztöndíjak elsődleges célcsoportját az általános iskolai tanulók alkotják. A támogatottak kétharmada jár ebbe az iskolatípusba a 2005/2006-os tanévben. Ezzel szemben az Útravaló ösztöndíjban részesülők körében a középiskolások vannak többségben, arányuk 56 százalék. A középiskolás Útravaló ösztöndíjasok döntően érettségit adó iskolába járnak (a középiskolás ösztöndíjasok 95 százaléka), ez az ösztöndíj tehát elsősorban azokat támogatja, akik a munkaerőpiacon értékeesebb végzettséghez juthatnak iskolai tanulmányaik során. Ezzel szemben a középiskolába járó Roma ösztöndíjasok között jelentős arányt (40 százalékot) képviselnek azok a gyermekeket, akik érettségit nem adó szakiskolába járnak. Igaz, az érettségit adó iskolába járó Roma ösztöndíjasok aránya még így kétszeresen meghaladja a középiskolás korú roma gyerekek vonatkozó arányát: a magyarországi roma gyerekek csupán 20 százaléka jár érettségit adó középiskolába (*Kemény, Havas & Liskó 2002*).

A két ösztöndíjas diáknépeség regionális eloszlása terén is találtunk említésre méltó eltéréseket.

3. táblázat: Az ösztöndíjasok, a gyermekkorúak és a roma népesség regionális megoszlása (%)

	Roma ösztöndíjasok	Útravaló ösztöndíjasok	A gyermekkorú népesség*	A roma népesség**
Közép-Magyarország	8	9	26	14
Közép-Dunántúl	5	5	11	7
Nyugat-Dunántúl	3	4	9	6
Dél-Dunántúl	18	14	10	12
Észak-Magyarország	30	23	14	32
Észak-Alföld	26	31	17	17
Dél-Alföld	10	14	13	12
Összesen	100	100	100	100
N	14 225	18 757	1 575 000	5 404

* KSH, Mikrocenzus, 2005. gyermekkorú (0–14 éves) népesség.

** 2003-as cigánykutatás (*Kemény et al 2003*).

Bár a két ösztöndíj-típusban részesülő tanulók körében egyaránt felülreprezentáltak a gazdaságilag hátrányos helyzetű régiókból (Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Dunántúl) származó gyermekek, az Útravaló ösztöndíj a Roma ösztöndíjhoz képest kisebb arányban jut el abba a régióba, ahol a legmagasabb a roma gyerekek aránya (Észak-Magyarország), és nagyobb súllyal van jelen a gazdaságilag hátrányos, de a romák által kevésbé lakott Észak- és Dél-Alföldön. Ezen túlmenően vannak olyan települések, ahol a szegény roma lakosság számottevő jelenléte ellenére roma gyermek egyáltalán nem kap Útravaló ösztöndíjat. Ezek gyakran aprófalvas kistérségek hátrányos helyzetű települései, ahol az iskola az elmúlt évek, vagy évtizedek során a szegény cigány, és problémás gyerekek gyűjtőhelyévé vált. Terepmunkánk egyik ilyen helyszínén senki nem vállalkozott a mentortanári feladatokra, amit

azzal indokoltak, hogy egyrészt túlságosan leterheltek a tanárok (az iskolában délutáni tagozat is működik), másrészt szerintük a mentortanári többletjuttatás feszültségeket keltene a tantestületben. A hátrányos helyzetű települések szegregált vagy szegregálódó iskoláinak pályázati passzivitásának tapasztalatunk szerint az az oka, hogy a sok kudarcból megfáradt, az állandósult magatartási, tanulmányi problémák ellen sikertelenül, segítség nélkül harcoló, megkeseredett tanárok már maguk sem hisznek abban, hogy bármi megváltoztatná a kialakult helyzetet. Ők maguk motiválhatóak nehezen.

Iskolai környezet, szolgáltatások

A két ösztöndíj támogatottjai jelentősen különböznek abban a tekintetben, hogy milyen az őket körülvevő iskolai környezet, és milyen pedagógiai szolgáltatások érhetőek el iskoláikban. Az iskolások környezetének egyik legfontosabb jellemzője az etnikai szegregáció mértéke.⁹ Közismert tény, hogy a szegregált oktatás általánosságban nem „csupán” megbélyegzést, de alacsonyabb minőségű oktatást is jelent.

4. táblázat: A roma identitású ösztöndíjas gyerekek megoszlása aszerint, hogy mekkora a roma gyerekek aránya az osztályokban

	Útravaló ösztöndíjasok (%)	Roma ösztöndíjasok (%)	Általános iskolába járó	
			Útravaló ösztöndíjasok (%)	Roma ösztöndíjasok (%)
10% alatt	16	13	6	5
10–24%	23	26	17	19
25–49%	23	19	26	23
50–69%	10	9	12	9
70% felett	28	33	40	45
Összesen	100	100	100	100
N	197	353	104	200

Szembevetendő, hogy a roma identitású ösztöndíjasok (Útravaló és Roma ösztöndíjasok egyaránt) milyen nagy aránya jár etnikailag szegregált, avagy erősen szegregálódó osztályba. Az egyetlen lényegi különbség a két csoport között abban mutatkozik, hogy a Roma ösztöndíjasok nagyobb aránya jár olyan osztályba, amely visszafordíthatatlanul „cigány osztállyá” vált, míg az Útravaló ösztöndíjas roma gyerekek valamivel magasabb aránya jár a szegregációhoz közelítő osztályba.

Az általános iskolás ösztöndíjas népesség több, mint fele jár olyan osztályba, ahol többségben vannak a roma gyerekek és 40, illetve 45 százaléka olyan osztályba, amely etnikailag szegregált. Ezek megdöbbentő arányok, és nyilvánvalóvá teszik, hogy az ösztöndíj ilyen körülmények között a lényegen jottányit sem változtat. A

⁹ Az osztályban és az iskolában tapasztalható szegregáció mértékét különböző kérdésekkel mértük: egyrészt – a kérdőív különböző pontjain megkérdeztük, hogy hány gyerek jár az osztályba és később arra kértük, mondja meg hány roma gyerek van az osztályában. Kérdeztük azt is, hogy van-e az iskolában olyan osztály, amelyben az átlagosnál sokkal több a roma gyerek.

középiskolák esetében nem ennyire meghatározó ugyan, de tetten érhető az etnikai elkülönülés itt is, elsősorban az érettségig nem adó szakiskolákban.

Bár a szegregáció és annak a tanulmányi eredményekre, továbbtanulásra gyakorolt hatása nem témája írásunknak,¹⁰ mindenképpen szeretnénk jelezni, ez olyan, az iskolarendszer egészét érintő probléma, amelynek hatásait még egy jól működő ösztöndíjrendszer sem igen orvosolhatja. Ráadásul elemzéseink azt mutatják, hogy gyakorlatilag minden fontos iskolai szolgáltatás léte leginkább az etnikai szegregáció függvénye.¹¹

Mentorálás az Útravaló programban

Kíváncsiak voltunk arra, hogy az iskolai mindennapok szintjén az ösztöndíj megpályázásától egészen a mentori tevékenység tartalmáig miként valósul meg a mentorálás.

A pályázat menetét illetően azt tapasztaltuk, hogy bár van olyan gyakorlat, amely nagyjából megfelel a kiíró ama szándékának, miszerint a megfelelőképpen tájékoztatott gyerekek és szülei kérik fel a számukra alkalmasnak tűnő tanárt a mentorálásra, majd – amennyiben az vállalja – a tanár a gyerekekkel közösen megírja a pályázatot. Gyakran azonban mindez fordítva történik: a program iránt érdeklődő tanárok keresik fel a szerintük „mentorálható” diákokat. Általában olyan diákokat próbálnak bevonni a programba, akik megfelelnek a hátrányos helyzetű vagy halmozottan hátrányos helyzetű gyerek kritériumának, de az iskolában nem számítanak problémás gyerekeknek. Többnyire jó tanulók, de legalábbis könnyen motiválhatók, sokuk viszonylag rendezett családban él. Mivel az ilyen hátrányos helyzetű gyerekekkel lehet a legjobb eredményeket elérni, a mentor-tanárnak anyagilag is az éri meg, ha közülük választ mentoráltat. Könnyen „mentorálhatónak” tekintik a rossz családi háttérrel rendelkező, de tehetségesként számon tartott gyerekeket is.

A mentorok számára nagyon különböző dolgokat jelent a mentori tevékenység.¹² Úgy tűnik, mindenki a saját elképzelései és személyisége, habitusa alapján végzi a munkáját. Ezért aztán egy-egy iskolán belül is nagyok az eltérések a mentori tevékenység tartalmában és formájában. A mentorok közötti iskolán belüli esetmegbeszélések ritkák. Jártunk olyan iskolában is, ahol a mentorok összedolgoznak és egymás diákjait korrepetálják. A legelhivatottabb tanárok nem elégszenek meg di-

10 Lásd erről *Neményi (2007)*, *Zolnay (2005)*, *Havas & Liskó (2005)* írásait.

11 Az ösztöndíjasok körében végzett kutatásunk szegregációra vonatkozó eredményeit egy külön tanulmányban (*Messing & Molnár: „Több odafigyelés kellett volna.” A roma gyerekek iskolai sikerességének korlátairól.*) közzöltük.

12 A pályázati kiírás szerint „a mentor szerepe, hogy segítse a tanulót a tanulásban és a pályaválasztásban. A mentor ennek érdekében vállalja, hogy rendszeresen találkozik a patronált tanulóival; kapcsolatot tart az osztályfőnökkel, illetve szükség esetén a szaktanárokkal; családlátogatáson vesz részt; részt vesz azokon a találkozásokon, szemináriumokon és egyéb rendezvényeken, amelyeket a pályázat kiírói a program sikeres lebonyolítása érdekében szerveznek; a pályázatban megfogalmazott pedagógiai terv alapján mentori teendőit ellátja és erről – előre megadott formátumban – egyéni előrehaladási naplót vezet és a támogatott időszak végén beszámol a Tempus Közalapítványnak.”

ákjaik korrepetálásával, meleg, személyes kapcsolatot igyekeznek kiépíteni a gyerekekkel. Ez hosszútávon pozitív irányba befolyásolja a gyerek továbbtanulási elképzeléseit. Mégis, a legtöbb településen ezzel ellentétes mentori habitussal találkozunk, amikor a mentorálás névleges, valódi tartalma nincs.

A kérdőíves felmérés során az Útravalós diákok 16 százaléka (73 diák) egyetlen mentortanárral kapcsolatos kérdésre sem válaszolt. Róluk elképzelhető, hogy bár diák-tanár közös pályázatról van szó, nem is ismerik mentorukat. Ennek a 73 gyereknek a fele általános iskolás, kétharmada falun él, kétharmada cigány. Az Útravalós diákok közel harmada az elmúlt félévben egyszer sem, vagy csak egy-két alkalommal találkozott mentoráló tanárával. Valós támogatást jelentő, gyakori (legalább havonta történő) konzultációról a támogatottak kevesebb, mint fele (45 százaléka) számolt be. Mindezek alapján azt gondoljuk, hogy akármennyire is jó elképzelés a mentortanári támogatással kiegészített ösztöndíj koncepciója, a gyakorlatban jó, ha a gyerekek fele élvezi e rendszer előnyét. Ráadásul cseppet sem véletlenszerű az, hogy ki rekesztődik ki a magas szintű mentortanári szolgáltatásból. A legelhanyagoltabbak az etnikailag szegregált lakókörnyezetben élő gyerekek, akiknek a legnagyobb szüksége lenne a patronáló tanár intenzív támogatására: kevesebb, mint harmaduk mondta, hogy félévente több mint 1–2 alkalommal konzultál a mentorával. Az etnikai identitás is erős összefüggést mutat a mentortanár tevékenységével: a roma gyerekek 44 százalékaival, míg a nem roma gyerekek 59 százalékaival foglalkozik rendszeresen a feladatot felvállaló pedagógus!

A terep-tapasztalaink azt mutatják, hogy a mentortanárok egy részének nincs érdemi tudomása a mentorálással járó adminisztratív kötelezettségekről (például nem vezetnek folyamatosan előrehaladási naplót, azt utólag az év végén készítik el). Kevesen voltak mentoroknak tartott továbbképzésen is. Nem jellemző, hogy új, alternatív pedagógiai módszereket használnának.

Tanulmányi eredmények, továbbtanulási ambíciók

Részletesen kikérdeztük a diákokat jelenlegi, egy és két évvel korábbi tanulmányi teljesítményükről annak érdekében, hogy megvizsgálhassuk, az ösztöndíj időszakában változott-e és ha igen, milyen irányba tanulmányi eredményük.¹³ Az ösztöndíj vizsgált időszaka a 2005–2006-os tanév volt, tehát a tanulmányokkal, ösztöndíjjal kapcsolatos kérdések erre az időszakra vonatkoztak (5. tábla).

Mindkét ösztöndíjas csoportban a gyerekek többsége rontott, és csak 23 százalékuk (Útravaló ösztöndíjasok) illetve 29 százalékuk (Roma ösztöndíjasok) javított tanulmányi átlagán. Az ösztöndíjak tehát általánosságban nem segítették elő a tanulmányi eredmények jelentős javulását. Ezzel egyezők a kvalitatív kutatás során szerzett tapasztalataink is, különösen a Roma ösztöndíjra vonatkozóan. A megkérdezett tanárok megítélése szerint az érintett gyerekek tanulmányi eredménye

13 Az eredményeket mindenki saját maga mondta el, ellenőrizni nem tudtuk és nem is akartuk, tehát a valószínűséghez képest minden bizonnyal torzítanak valamelyest, még hozzá vélhetően felfelé.

nem változott a (Roma) ösztöndíj folyósítása alatt. Ezt az általánosnak mondható véleményt csak egy felkeresett iskolában cáfolták a pedagógusok. Itt (egy Baranya megyei kistelepülés általános iskolájában) úgy vélték, valamilyen minimális hatása tényleg volt az ösztöndíjnak: legalább jártak a gyerekek iskolába, és egyesek még erőfeszítéseket is tettek annak érdekében, hogy jobbak legyenek a jegyeik. De mióta nincsen Roma ösztöndíj,¹⁴ érezhetően megnőtt a hiányzások száma, különösen a betakarítási időszakban. Ilyenkor ugyanis a szülők akár egy-két hétre is elviszik a gyerekeket dolgozni. Korábban „*ilyen nem volt még, hogyha beköszönt az idény-munka, a gyerek anélkül, hogy szólna az osztályfőnökének, elmegy egy hétre cukor-borsót szedni*” mondta a település egyik tanára.

5. táblázat: A tanulmányi átlag változása 2004/05-ös és az 2005/06-os tanév között (%)

	Roma ösztöndíjasok	Útravaló ösztöndíjasok	Összesen
Javított	29	23	28
Változatlan	19	21	32
Rontott	53	56	40
N	383	424	807

Mindkét ösztöndíj kimondott célja az ösztöndíjas diákok mobilitásának előmozdítása, a gyerekek minél nagyobb arányú középiskolai továbbtanulásának elősegítése. Az ösztöndíjas általános iskolások harmada – mindkét ösztöndíj esetében – érettségig nem adó intézményben tervezi folytatni tanulmányait, és 62–65 százalékuk érettségig adó középiskolába készül. Az ösztöndíj jellege és a továbbtanulási ambíciók között semmilyen összefüggést nem találtunk.

6. táblázat: Az általános iskolások továbbtanulási tervei, a konkrét választ adók százalékában

	Útravaló ösztöndíjasok	Roma ösztöndíjasok
Szakiskola	36	33
Szakközépiskola	40	42
Gimnázium	22	23
Érettségig után a felsőoktatásban	2	3
Nem számol azzal, hogy továbbtanul/nem válaszolt	-	-
N	141	218

Meglepő, hogy az általános iskolás Útravaló ösztöndíjasok, noha az ösztöndíj az érettségig adó középiskolába történő felvételt tartja jutalmazandó eredménynek, kisebb arányban tervezik, hogy ilyen intézményekben tanulnak tovább, mint Roma ösztöndíjas társaik. Úgy tűnik, hogy az Útravaló program nem orientálja a Roma ösztöndíjnál jobban az érettségig adó intézmények felé támogatottjait.

¹⁴A kutatás évében nem írtak ki Roma ösztöndíjpályázatot.

A két ösztöndíj értékelése

Mindkét vizsgált ösztöndíjnak vannak erősségei és gyengeségei. Az alábbiakban ezeket gyűjtjük csokorba, miközben a pályázatattal, az adminisztrációval és kifizetések késlekedésével kapcsolatos technikai problémákra nem térünk ki annak ellenére, hogy a kedvezményezettek számára ezek jelentik a legnagyobb gondot. Nem lenne előremutató a pályázati rendszerre általában jellemző, már sokszor szóvá tett problémák (késedelmes kifizetések, a feltételek állandó módosulása, kiszámíthatatlanság, rugalmatlanság stb.) felemlégetése.

Roma ösztöndíj

Etnikai alapon osztott szociális támogatás

A Roma ösztöndíj egyik legnagyobb gyengéje véleményünk szerint az, hogy a támogatás célja és eszközrendszere nincs összhangban egymással. Az ösztöndíjat etnikai alapon nyújtják, de lényegében szociális hátrányokat kívánnak általa kompenzálni. Az ösztöndíj sem a kétségtelenül meglévő etnikai hovatartozásából származó hátrányokat (diszkrimináció, előítéletek, torzult identitás, alacsony önértékelés), sem pedig a társadalmi marginalizáltságnak az anyagi vonatkozásokon túli hátrányait (a szülők iskolázatlansága, alacsony kulturális és kapcsolati tőkéje) nem képes kompenzálni. A Roma ösztöndíjat szociális juttatásként értelmezi szinte valamilyen érintett, mindenekelőtt az iskolák, de a kisebbségi önkormányzatok, a roma és nem roma hátrányos helyzetű családok is.

Kétségtelen azonban, hogy a többnyire nehéz körülmények között élő, több gyermekes családoknak nagyon jól jön az ösztöndíj, ami ebben a formájában szociális segélyként funkcionál, a családok megélhetési gondjait enyhíti. Tehát nem az etnikai hovatartozásból származó hátrányok lefaragásához, hanem a tanulást nehezítő szociális nehézségek leküzdéséhez járul hozzá. A családok költségvetésében ez a néhány ezer forintos ösztöndíj is számottevő bevételt jelent. Ezt illusztrálja az alábbi két interjúrészlet is.

– Egy diák fel tudja használni [az ösztöndíjat] abban, hogy a tanulmányait segítse. Na most ez nem mindig abban nyilvánul meg, hogy veszek egy könyvet, [hanem] veszek egy adag fát, hogy a család télen ne fagyjon meg, mert ha nem fagy meg, akkor támogatni is jobban tudnak, így vagy úgy. Van, ahol ételre fordítják, van hogy például én kollégiumra. *(Roma egyetemista)*

– Amikor megjött a MACIKA, decemberben kaptuk meg ugye visszamenőleg, amikor megjött a gimnáziumban az a huszonötezer forint visszamenőleg egy félévre, akkor az nagyon sokat számított. Mert ugye abból tudtam magamnak venni ruhát, vagy könyvet, vagy bármit.

– Tehát azt magadra költhetted végül is?

– Hát ami azt illeti, részben igen, részben nem, mert ugye azért mint ahogy elmondtam van még négy testvérem, akik iskolába jártak akkor még szintén, és

így ebből kifolyólag számukra is nagy segítség volt, hogy jött ez a pénz, és abból, nemcsak nekem, lett ruha véve, vagy cipő, hanem ugyanúgy nekik is. (*Roma egyetemista*)

Árulkodó az is, hogy terepmunkánk során egyetlen olyan interjúalannyal találkoztunk (beleértve a helyi cigány vezetőket is), aki a mindennapokban tapasztalható etnikai diszkrimináció miatt tartotta fontosnak az etnikai alapú ösztöndíjat.

– Etnikai alapon is kell, hogy kiemelten támogassák a romákat, mert a munkaerőpiacon nagyon nagy hátrányban vannak. Nem biztos, hogy azért nincs munkája, és azért kerül szociálisan hátrányos helyzetbe, mint a vele szemben álló »fehér«, mert nem akar dolgozni, lehet, hogy az nem akar dolgozni [a magyar], ő meg szeretne dolgozni, de nem alkalmazzák. Tehát elége árnyalt a kép. Én nem vagyok benne teljesen biztos, hogy csak szociális alapon kell ösztöndíjat osztani”. (*A Ghandi Gimnázium tanára*)

Az etnikai diszkrimináció csökkentéséhez azonban a félévente (újabbán évente) kifizetett 15–20 ezer forintos ösztöndíj önmagában bizonyosan nem járul hozzá.

Ösztöndíj ösztönzés nélkül

A tanulmányi eredmények kapcsán már megállapítottuk, hogy az ösztöndíj nem eredményezett számottevő javulást az ösztöndíjasok iskolai teljesítményében.

A felsőoktatásban tanuló egykori ösztöndíjasokkal készített interjúk alapján is egyértelműnek látszik, hogy a Roma ösztöndíj sem az általános iskolában, sem a középiskolában nem motiválta jobb tanulásra a megkérdezetteket. A sikeresen továbbtanulók nem az ösztöndíj miatt tanultak, hanem a pozitív szülői hozzáállás, a támogató tanári figyelem, és a belső ösztönzés miatt. Általános iskolásként nem is ők költötték el az ösztöndíjat, csak valamikor középiskolás korukban kezdtek saját maguk gazdálkodni a pénzzel. A jobb tanulmányi eredmény elérésére inkább az egyetemisták körében hat ösztönzően a Roma ösztöndíj, mivel ekkorra már az érintettek túlnyomó többsége önellátóvá válik, és igyekszik elkerülni, hogy családi támogatásra szoruljon.

Igazolt származás

Hosszú évekig a sikeres ösztöndíjpályázatnak feltétele volt a roma származás valamilyen helyi, vagy megyei cigány kisebbségi önkormányzat, illetve civil szervezet általi igazolása. Ez a gyakorlat számos visszaélésre adott lehetőséget és nem csak a nem cigányok (különösen a nem cigány rászoruló) de a cigány közösségek és egyes roma civil szervezetek nemtetszését is kivívta.¹⁵ Az igazolást a legtöbb esetben (a terepmunkánk helyszínéül szolgáló tíz település mindegyikén) a kisebbségi önkormányzat adta, többnyire személyes ismeretség alapján. A nagyobb településeken,

¹⁵ Közismert a 2004-ben kirobbant botrány, amikor fény derült arra, hogy roma vezetők pénzért árultak cigány származást igazoló iratokat. Ennek a botránynak is szerepe volt abban, hogy a következő tanévben a MCKA-tól a MNEKK vette át az ösztöndíjak kezelését.

ahol nem feltétlenül ismerik egymást a helyi cigány közösség(ek) tagjai, a kisebbségi önkormányzat elnöke nem egyszer „a külső jegyek alapján” dönt, azaz megállapítja, hogy *cigánynak néz-e ki* a pályázó. Voltunk olyan településen is, ahol egy adatközlő elmondása szerint egy gyermek azért nem kapott igazolást a kisebbségi önkormányzattól, mert családja és az elnök haragban vannak.¹⁶

A szegény családok bevételei között számottevő forrásnak számító ösztöndíj, még ha az alapvetően a gyermek tanulmányi átlagától függ is, sokak szemében úgy jelenik meg, mint ami a származást igazoló, illetve az ajánlást megfogalmazó kisebbségi önkormányzat nélkül elérhetetlen. Ez jelentősen növelte a kisebbségi önkormányzati képviselők hatalmát a helyi roma közösségen belül. Így nem csoda, ha a kisebbségi önkormányzatok rendre az ösztöndíj nélkülözhetetlenségét hangsúlyozzák.

Útravaló ösztöndíj

Nem csak pénz

Az Útravaló ösztöndíj határozott előnye a Roma ösztöndíjjal szemben, hogy céljai és eszközrendszere összhangban vannak egymással: hátrányos helyzetű gyerekek szociális hátrányait kívánja kompenzálni ez a program. A hátrányok nem csak az anyagi javaktól való megfosztottságból adódnak, hanem abból is, hogy a szerencsésebb családokkal ellentétben a szegény és iskolázatlan szülők nem tudják gyermekeiknek biztosítani azt a hátteret, amely a sikeres tanulmányokhoz elengedhetetlen. A szülők iskolázatlanságából, az információhiányból, esetenként a lakókörnyezetben tapasztalható devianciákból származó hátrányokat, a kulturális javaktól való megfosztottságot kompenzálhatja egy pedagógus személyes, szakmai odafigyelése.

Kedvezőtlen szelekció

Kvalitatív és kvantitatív adataink egyaránt azt mutatják, hogy az Útravaló ösztöndíj nem feltétlenül jut el azokhoz, akik esetében a leginkább szükség lenne esélyteremtésre. Mindenekelőtt azért nem, mert a rendszer arra ösztönzi a tanárokat, hogy azokat a hátrányos helyzetű gyerekeket válogassák ki, akik az ő segítségük nélkül is többé-kevésbé jól teljesítenének az iskolában, akikkel „kevés baj van”. Az általános iskolákban ez a hatás kevésbé jelentkezik, de a középfokú oktatási intézményekben, és különösen a szakiskolákban erőteljesebben érvényesül. A gimnáziumok esetében tölti be az ösztöndíj leginkább a lemorzsolódástól védő és továbbtanulást ösztönző funkcióját.

A kedvezőtlen szelekció másik oka az, hogy a hátrányos helyzetű régiók, kistérségek gyakran szegregált vagy szegregálódó iskoláinak tanárai érdektelenség, leterheltség miatt nem vállalják a mentorálás feladatát.

¹⁶ Vizsgálatunkat követően változtattak a pályázat kiírásán: a 2007/2008-as tanévre vonatkozó ösztöndíj-pályázatok elbírálásánál a kiírás szerint *előnyt* élveznek azok a pályázók, akik rendelkeznek egy helyi vagy megyei cigány kisebbségi önkormányzat, vagy cigány civil szervezet *ajánlásával*.

A névlegestől a ténylegesig: a mentortanárok tevékenysége

Általános probléma, hogy a mentor munkája nem ellenőrzött (csupán egy önköltős előrehaladási naplót kell vezetniük a gyerekekről és beküldeni a központba, azt azonban senki nem ellenőrzi, hogy ki és hogyan töltötte ki a naplót), és hogy az érintetteknek kevés információjuk van feladataikról, lehetőségeikről, kötelezettségeikről. Így a mentorálás tartalma teljes mértékben a tanár saját elképzelésétől és habitusától függ. Minél inkább rászorulna egy gyermek a mentor támogatására, minél inkább olyan helyzetben él, ahol a hátrányok felszámolásához elengedhetetlen lenne a külső segítség, annál kevésbé kapja meg ezt a támogatást, annál gyakrabban névleges a mentortanár szerepe. Kutatási adataink azt mutatják, hogy az Útravaló ösztöndíj ebben a formájában nem képes kellő hatékonysággal hozzájárulni a leg-hátrányosabb helyzetű gyerekek mobilitási esélyeinek növeléséhez.

Záró gondolatok

Mindenképpen indokolt feltenni azt a kérdést, hogy szükség van-e két olyan ösztöndíjra, amelyek célcsoportjai nagymértékben hasonlóak? Mindkét ösztöndíjra jellemző, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek mobilitását, a hátrányok lefaragását kívánják elősegíteni. Ugyanakkor a roma gyerekek esetében a hátrányok nem csupán hátrányos szociális helyzetből, hanem etnikai hovatartozásból, vagyis a társadalomnak a cigány származásra adott reakcióiból is fakadnak. E körülményt figyelembe véve elvi létjogosultsága van az etnikai alapú ösztöndíjaknak is. Ugyanakkor a Roma ösztöndíj nem tesz egyebet, mint hogy a szociális hátrányokon tompít egy jottányit a félévente, évente egy összegben folyósított nem túl jelentős összeggel. Amennyiben az etnikai hovatartozásból fakadó hátrányok lefaragásának eszközeként tulajdonítunk komoly szerepet a Roma ösztöndíjnak, nem az anyagi nehézségeken kellene tompítania e programnak, hanem tényleges támogatást kellene adnia a pozitív etnikai önzonosság megteremtéséhez, a diszkrimináció és az előítéletek által okozott pszichés és személyiségi zavarok elhárításához, megelőzéséhez. A szociális helyzetből fakadó hátrányok csökkentését anyagi és szakmai-pedagógiai támogatással lehetne elősegíteni, a mobilitási esélyek növelését pedig a hátrányos helyzetűeknek megítélt ösztöndíjnak kellene célul tűznie. Ebben az esetben nem szabadna megtiltani a két ösztöndíj egyidejű megpályázását, hiszen egy hátrányos helyzetű roma gyereknek mindkét ösztöndíjra jogosultnak kellene lennie. Ugyanakkor komoly megfontolást igényel az is, hogy miként lehet elérni azt, hogy a roma gyerekek ne szoruljanak ki egy ilyen ösztöndíjból. A korábban elmondottak alapján ennek kockázata, ha nem is mindenütt, de bizonyos területeken és településeken valósnak tűnik.

A jelenlegi ösztöndíjrendszer nem kedvez azoknak a roma hátrányos helyzetű gyerekeknek, akik az iskolai támogatás hiányában és a pozitív elbírálás valószínűségét felmérve az Útravaló helyett a valamivel több pénzt is jelentő Roma ösztöndíjat pályázzák meg, hiszen így elesnek attól a szakmai támogatástól, amit Útravalóként

potenciálisan megkaphatnának. A Roma ösztöndíj ugyanakkor egyáltalán nem foglalkozik érdemben az etnikai hovatartozásból fakadó hátrányokkal, sőt, gyanítható, hogy a jelenlegi rendszerben a Roma ösztöndíj kiszorítja a hátrányos helyzetű roma gyerekeket a néhány elemében még kétségtelenül javításra szoruló, mégis magasabb szintű szolgáltatást nyújtó Útravaló program kedvezményezettjeinek köréből.

Egy kicsit keményebben fogalmazva, a jelenlegi ösztöndíjprogramok megosztottságot hoznak létre az ösztöndíjasok körében. Létrejön egyfelől egy privilegizáltabb kör, melybe ugyan hátrányos helyzetűek kerülnek, de amelynek tagjai az anyagiakon túl szakmai és emberi támogatást is kapnak ahhoz, hogy a szegénységükből és a szüleik iskolázatlanságából fakadó hátrányaikat lefaraghassák. Másfelől kialakul egy kevésbé privilegizált kör, amely legalább annyira hátrányos helyzetű, mint az előző csoport, de az idetartozók nem emiatt, hanem roma identitásuk okán juthatnak némi pénzhez. Ők azonban nem kapnak semmilyen további támogatást, amelyben hátrányos helyzetük gyökereire tekintettel részesülhetnének.

MESSING VERA & MOLNÁR EMILIA

IRODALOM

- ÁLLAMISZÁMVEVŐSZÉK (2008) A magyarországi cigányság helyzetének javítására és felemelkedésére a rendszerváltás óta fordított támogatások mértéke és hatékonysága.
- HAVAS GÁBOR & LISKÓ ILONA (2005) *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. FKI Kutatás Közben sorozat, 266 sz.
- HAVAS GÁBOR, KEMÉNY ISTVÁN & LISKÓ ILONA (2002) *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó.
- KENDE ANNA (2005) „Értelmiségiként leszek roma és romaként leszek értelmiségi”. Vizsgálat roma egyetemisták életútjáról. In: NEMÉNYI MÁRIA & SZALAI JÚLIA (eds): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigánypolitikai jogai*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- KERTESI GÁBOR & KÉZDI GÁBOR (2005) Általános iskolai szegregáció. Okok és következmények, *Közgazdasági Szemle*, 2005/4.
- KÉZDI GÁBOR & SURÁNYI ÉVA (2008) Egy integrációs program hatása a tanulók fejlődésére, *Educatio*, 2008/4.
- MESSING VERA & MOLNÁR EMILIA (2008) „Több segítség kellett volna.” A roma gyerekek iskolai sikerességének korlátairól. *Esély*, 2008/4.
- NEMÉNYI MÁRIA (2007) Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*, 2007/1.
- NEMÉNYI MÁRIA (2007) Identitásstratégiák. *Élet és Irodalom*, 2007. febr. 16.
- NEMÉNYI MÁRIA (2007) ...igen, vannak cigányok. *Esély*, 2007/4.
- SZALAI JÚLIA (2008) Széttartó jövőképek. *Esély*, 2008/1.
- ZOLNAY JÁNOS (2006) Oktatáspolitikai és etnikai szegregáció Miskolc és Nyíregyháza általános iskoláiban. EOKIK. http://www.eokik.hu/publikaciok/mht_16.htm